

Zmeny využitia krajiny s rozptýleným osídlením

F. Petrovič: Land Use Changes of Dispersed Settlement Landscapes. Život. Prostr., Vol. 38, No. 2, 103 – 106, 2004.

The aim is to characterize changes in mountain landscape with dispersed settlements, one of the unique features within landscape structure of Slovakia. Character and genesis of these habitation forms was conditioned by a specific non-repetitive social situation. Following settlements were studied in the region of the Upper Žitava River: Jedľové Kostolány, Malá Lehota and Veľká Lehota. These three rural communities are formed besides their cores also by 31 other more or less remote parts – „štále“. We prepared analysis of the land use and population of the studied territory. Dynamics of land use changes from two time periods (years 1956 and 2002) from the research area was noticed. The territory with dispersed settlements has original cultural, historical and natural values that reflect the life of local people and their activities in the difficult mountain conditions. The present land use tendencies can result into destruction of these original elements of the historical landscape. A special care to preserve and save this landscape structure is needed.

Jedným zo znakov krajiny je priestorová heterogenita vyjadrená krajinnou štruktúrou. Štruktúra je spojená spätnými väzbami s funkčnými vlastnosťami krajiny, je determinovaná prírodnými, poloprírodnými a antropogénnymi faktormi. Tieto faktory v rozhodujúcej miere ovplyvňujú dynamiku krajiny a spôsobujú zmeny, ktoré v nej prebiehajú. Najviditeľnejšie sa zmeny krajiny prejavujú vo vidieckej krajine. Isté špecifikum predstavujú práve oblasti s rozptýleným kopaničiarskym osídlením.

Charakteristika skúmaného územia

Pri analýze a vyčleňovaní prvkov krajiny štruktúry sme postupovali v zmysle metodiky LANDEP (Ružička, 2000), krajinné prvky sme detailnejšie rozčlenili so zreteľom na špecifiká skúmaného územia a cieľ práce. Tematické mapovanie sa realizovalo v prostredí GIS metódou *on screen* a verifikovalo terénnym výskumom. Podkladom boli topografické mapy a ortorektifikované letecké snímky transformované do štandardnej projek-

cie topografických máp. Takýto detailný zdroj údajov je dôležitý hlavne v územiach s členitým reliéfom.

Zaujímavé územie tvorili katastre obcí Jedľové Kostolány, Malá Lehota a Veľká Lehota, nachádzajúce sa na severozápadnej hranici CHKO Ponitrie. Celková rozloha katastrálnych území je 6 874,9 ha a rozpätie výškových stupňov 317 – 815 m n. m.

Poloha týchto obcí v rámci Slovenska je relatívne centrálna. Jedľové Kostolány patria do okresu Zlaté Moravce, Malá a Veľká Lehota do okresu Žarnovica. Poloha obcí na hranici okresov, resp. krajov (Nitra, Banská Bystrica) ich zaraďuje medzi periférne oblasti z hľadiska spoločenského rozvoja.

Podľa geomorfologického členenia Slovenska (Mazúr, Lukniš, 1978) leží toto územie na kontakte dvoch odlišných geologicko-geomorfologických oblastí: Slovenského stredohoria (Pohronský Inovec) a Fatransko-tatranskej oblasti (Tribeč), subprovincie Vnútrotných Západných Karpát. Zjednocujúcou črtou spomínaných obcí je skutočnosť, že patria k rozptýlenému osídleniu kopaničiarskeho typu.

Krajinná mozaika v oblasti rozptýleného osídlenia. Centrum obce Veľká Lehota, v pozadí obec Malá Lehota, na horizonte masív Vtáčnika.

Pohľad na centrum obce Malá Lehota a okolité štále z Vojšína

Drieňovský štál v Jedľových Kostolnoch, lokalizovaný v susedstve veľkoplošného čerešňového sadu založeného začiatkom 50. rokov

Rozptýlené osídlenie vytvára podmienky na formovanie radu špecifických prvkov krajinej štruktúry. Janšák (1967) pod kopanicami rozumie osobitný typ exploatacie pôdy a súčasne i osobitný typ osídlenia. Vznikli v určitom historickom období, v ktorom pre sociálnu biedu časť obyvateľstva skultivovala a osídlila pôdu vo výhodnejších lokalitách v hornatej krajine.

Základnou funkciou kopaničiarskeho osídlenia bolo obrábanie pôdy na odľahlých miestach územia (Sitár, 1967). V posledných rokoch je badateľný úpadok týchto oblastí, jedným z riešení ich rozvoja je využitie na účely cestovného ruchu (Huba, 1997; Lauko, 1999; Spišiak, 1998).

Na Slovensku sa nachádza päť oblastí s rozptýleným osídlením, skúmané územie sa zaraďuje do Novobanskej štálovej oblasti. Tunajšie rozptýlené osídlenie vzniklo prevažne v spojitosti s baníctvom, drevorubačstvom, uhliarstvom, furmanstvom, sklárstvom a pastierstvom (Petrovič, 2002a). Termín *štále* odvodzuje Stránska (1966) z názvoslovía stredoslovenského nemeckého obyvateľstva, ktoré sa tu usídlilo v 14. storočí, v období rozvoja baníctva. Nemeckí prisťahovalci svoje sezónne sídla nazývali *stande*, slovenské *štále* boli spočiatku tiež iba sezónnym – dočasným osídlením.

Zmeny využitia krajiny

Krajinné vzory vo forme mozaiky využívania zeme sa vyvinuli vplyvom dvoch významných faktorov: typu a dostupnosti prírodných zdrojov a dynamiky demografických procesov. Oba faktory sú tesne prepojené sieťou ekonomických, ekologických, sociálnych a kultúrnych prvkov.

• *Typ a dostupnosť prírodných zdrojov.* Prvky druhotnej krajinej štruktúry predstavujú stavebné elementy krajinej mozaiky, a zároveň prírodné zdroje krajiny, ktoré človek využíval a menil, čím vytváral rôzne typy krajinných vzorov. V skúmanom území môžeme prezentovať dynamiku týchto zmien na základe analýzy využívania krajiny v dvoch časových horizontoch. Interpretácia zmien sa realizovala na základe vojenských topografických máp v mierke 1 : 25 000 a 1 : 10 000. Okrem máp sa využívali dostupné historické dokumenty, dobové fotografie, rozhovory s miestnymi znalcami a obyvateľmi. Veľmi dobrým podkladom na spresnenie prvkov druhotnej krajinej štruktúry boli fareb-

né letecké snímky. Pri porovnávaní časových horizontov sa brali do úvahy základné skupiny krajinných prvkov.

Údaje z oboch časových horizontov sa spracovali pomocou GIS – ArcView 3.1, potom sme porovnali ich plošné zmeny. V krajine sme na prvej úrovni vyčlenili 8 základných skupín krajinných prvkov, ktoré sme ďalej členili na 43 podkategórií. Podkategórie sme pre lepšiu interpretáciu členili na 74 jednotlivých krajinných prvkov. Tab. 1. dokumentuje zmeny rozlohy základných prvkov, z ktorých jasne vyplýva posun k menej intenzívnemu využívaniu krajiny. Tento jav súvisí s celkovými zmenami, ktoré nastali po r. 1989 a spôsobili aj významné zmeny vo využívaní krajiny. Týka sa to predovšetkým ornej pôdy a trvalých trávnych porastov, kde nastalo výrazné zníženie výmery. Významný nárast rozlohy zaznamenala skupina prvkov lesnej a nelesnej drevinovej vegetácie, čo súvisí so zmenami využívania pasienkov a lúk na lesnom pôdnom fonde a po r. 1989 zmien funkcie využívania krajiny, napr. v dôsledku likvidácie a útlmu činnosti poľnohospodárskych subjektov.

• **Demografické procesy.** V oblastiach s rozptýleným typom osídlenia pozorujeme okrem zmien v zastúpení krajinných prvkov aj zmeny demografických ukazovateľov, ktoré indikujú kvalitatívnu a kvantitatívnu zmenu krajiny. Zmeny v hospodárstve i celej spoločnosti, ktoré ovplyvnila predovšetkým transformácia ekonomiky, sa v posledných rokoch odrazili vo vývoji nielen mestských, ale hlavne vidieckych sídel. Koncentrácia

Valy vo Veľkej Lehote – poľnohospodárske formy antropogénneho reliéfu vznikli vyzbieraním skeletu a jeho ukladaním na medze počas každoročnej orby. Patria k historickým krajinným štruktúram.

priemyselnej výroby do miest a nasledujúce zúženie ekonomickej základne vidieka spôsobujú odliv predovšetkým mladého vidieckeho obyvateľstva, v dôsledku toho starnutie až vymieranie okrajových obcí. Takýto trend možno sledovať aj v obciach v skúmanom území. Pri analýze demografických zmien sme vychádzali zo štatistických údajov (tab. 2), ktoré sme doplnili terénnym výskumom.

Údaje zo sčítaní obyvateľov, domov a bytov dokumentujú zníženie počtu obyvateľov v skúmaných obciach o 14,8 % (579 obyvateľov) oproti r. 1950 a až

Tab. 1. Zmeny využitia krajiny r. 1956 a r. 2002

Skupiny krajinných prvkov	Jedľové Kostofany		Malá Lehota		Veľká Lehota	
	1956	2002	1956	2002	1956	2002
	[ha]	[ha]	[ha]	[ha]	[ha]	[ha]
Lesná a nelesná drevinová vegetácia	1 336,66	1 756,61	1 211,83	1 345,57	834,13	1 000,56
Trvalé trávne porasty	778,18	664,89	592,71	589,87	561,48	493,38
Poľnohospodárske kultúry	505,27	199,20	376,18	241,38	348,51	270,83
Podložie a substrát	0,30	1,81	3,16	5,48	0,24	0,38
Vodné toky a plochy	10,05	8,96	7,78	4,13	6,85	7,12
Sídelné a rekreačné priestory	57,01	43,88	63,37	48,53	85,15	47,89
Technické prvky	0,41	4,64	0,00	5,58	0,00	4,72
Prvky dopravy	41,49	49,38	28,60	43,09	25,53	37,01
Spolu	2 729,37	2 729,37	2 283,63	2 283,63	1 861,89	1 861,89

Tab. 2 Vývoj počtu obyvateľov v období 1950 – 2001

Obec	Štále	Počet obyvateľov					
	počet	1950	1961	1970	1980	1991	2001
Jedľové							
Kostoľany	13	1 350	1 701	1 580	1 378	1 089	1 037
Malá Lehota	16	1 417	1 805	1 667	1 399	1 161	1 052
Veľká Lehota	2	1 130	1 649	1 615	1 533	1 288	1 229

Zdroj: Štatistický lexikón obcí ČSSR a SR, 1978, 1984, 1992, 2001

o 35,6 % (1 837 obyvateľov) oproti r. 1961. Výrazný vplyv na celkový pokles obyvateľstva malo jednak to, že do týchto obcí nebola lokalizovaná nijaká priemyselná výroba, ich marginálna poloha voči priemyselným centrom, zlá dopravná dostupnosť a kolektivizácia (sčelovanie pozemkov). V 11 štáloch (35,4 %) z celkových 31 žije menej ako 10 stálych obyvateľov a v ďalších 10 štáloch menej ako 30 obyvateľov. Tieto dve kategórie tvoria dovedna až 67,7 % všetkých štálov skúmanej oblasti (Petrovič, 2002b). Výsledkom demografického vývoja je neefektívne využívanie krajiny, ktoré sa negatívne prejavuje aj v jej percepcii.

* * *

Proces postupného vymierania stálych obyvateľov štálov sa zdá nezvratný. Prezentované územie ako súčasť štálovej oblasti má niektoré svojrázne kultúrne, historické a prírodné hodnoty, ktoré sú odrazom života a aktivít človeka v náročných horských podmienkach. Pri zakladaní sídel hrali významnú úlohu prírodné podmienky, predovšetkým geografický reliéf. Sídla sa všeobecne sústreďovali na polohy zarovnaných povrchov poriečnej a stredohorskej rovne. Niektoré obydľia boli postavené na záveterných polohách v znížených periglaciálne modelovaných pramenných časti dolín alebo na obvode výraznejších elevácií.

Významným fenoménom prezentovanej oblasti je skutočnosť, že sa tu vo veľkej miere zachovali prvky pôvodnej historickej štruktúry krajiny. V tomto území aj napriek kolektivizácii prevláda pôvodné individuálne obhospodarovanie malých pasienkov a parcel, čo je pozitívnym predpokladom z hľadiska využitia potenciálu danej oblasti v zmysle princípov udržateľného rozvoja.

Pri súčasných vývojových tendenciách však môže dôjsť až k zániku tohto špecifického osídlenia, a preto by sa mu mala venovať zvýšená pozornosť a hľadať riešenia na zachovanie týchto historických krajinných štruktúr, ktoré sú dominantnými prvkami krajinnéj štruktúry týchto regiónov.

Prezentovaný výskum sa uskutočnil s podporou agentúry VEGA, grantového projektu 2/4022/4 Stanovenie krajinnoekologického potenciálu pre rozvoj územia a grantového projektu 2/2092/22 Súčasný stav a zmeny využívaných a opustených lúk Slovenska.

Literatúra

- Huba, M.: Kopaničiarske osídlenie, životné prostredie a trvalo udržateľný spôsob existencie. *Život. Prostr.*, 31, 1997, 2., s. 61 – 66.
- Janšák, Š.: O kopaničiarskom osídlení na Slovensku. *Vlastived. Čas.*, 16, 1967, 1, s. 23 – 28.
- Lauko, V.: Transformačné zmeny v regióne roztrateného osídlenia na príklade Myjavy. *Folia Geographica* 3, 1999, s. 269 – 276.
- Mazúr, E., Lukniš, M.: Regionálne geomorfologické členenie SSR. *Geograf. Cas.*, 30, 1978, 2, 101 s.
- Petrovič, F.: Rozptýlené osídlenie Novobanskej štálovej oblasti a jeho vplyv na rozvoj regiónu. In: Drgoňa, V., Kramáreková, H. (eds.): Slovensko a integrujúca sa Európa. Zborník z XIII. kongresu SGS. II. diel. UKF Nitra. *Geografické informácie* 7, 2002a, s. 152 – 156.
- Petrovič, F.: Zmeny využívania domového fondu štáloveho osídlenia v pohoriach Tribeč a Pohronský Inovec. *Spravodaj ochrany prírody CHKO Ponitrie*, Nitra, 2002b, s. 217 – 222.
- Ružička, M.: Krajinnnoekologické plánovanie – LANDEP I. (Systémový prístup v krajinnéj ekológii). 1. vydanie. *Biosféra Nitra*, 2000, 120 s.
- Sitár, E.: Kopaničiarske osídlenie na Slovensku (niektoré otázky súčasného stavu). *Vlastived. Čas.*, 16, 1967, 3, s. 125 – 135.
- Spišiak, P.: Vývoj obyvateľstva v kopaničiarskom osídlení Slovenska. *Geografické informácie* 5, 1998, s. 18 – 25.
- Stránská, D.: K otázke zvýšených stavov na Slovensku. *Slovenský národopis*, 15, 1966, 1, s. 65 – 122.

Foto: autor

Mgr. František Petrovič, Ústav krajinnéj ekológie SAV Bratislava, pobočka Nitra, Akademická 2, 949 01 Nitra, frantisek.petrovic@savba.sk